

„RISZÁLÁS MEGY AZ IRODALMI FOCIPÁLYÁN”

FEKETE J. JÓZSEF

Minden tartósan elnyomott csoport gondolkodása sérült. Ennek a lélektani axiómának a fényében szemlélve az irodalom és a kultúra kisebbségi körülmények közepette való fejlődését, eleve megkérdőjelezhetővé válik, mennyire releváns a kisebbséghez tartozók belső fölmérése, értékelése, helyes-e az a mód, ahogy önnön irodalmuk esztétikai értékeiről és etikai vonatkozásairól tárgyalnak. Nem sérült-e az a kánonképzés, amely a kisebbségi létkörülmények között születő irodalmi alkotásokat a centrum és a periféria viszonylatában kettős megítélésben láttatja? Ebben a viszonylatban, a központ és a peremvidék irodalmát megkülönböztető látásmódban milyen érték kategóriák jutnak döntő szerephez? Erkölcsi-etikai, etikai-szociális, vagy esztétikai-retorikai ismervek alapján ítélnék egyfelől azok, akik a vakondtúrást bérces vonulatnak látják, illetve fordítva, akiknek szigora a periférián sarjadó alkotásokat eleve vadhaj-tásként éli meg? A délvidéki magyar kultúra és irodalom tekintetében¹ az ezredforduló táján számos szociológiai-pszichológiai tanulmány és gondolkodói obszerváció látott napvilágot vajdasági szerzők tollából, amelyek kritikusi érvekkel taglalják témájukat, feltárják a tartósan elnyomott csoport, vagyis a kisebbségi sorsba szakadt magyarság gondolkodásának sérültségét, a nemzet-tudat hézagosságát, a kulturális igénytelenség megnyilvánulását, az anyaországi és -nemzeti kötődések föllazulását, mindazt, ami oda vezet, hogy ennek a sajátos világnak, amit kisebbségi létmódnak nevezünk, a belső törvényszerűségei jelentős eltérést mutatnak a centrumban érvényes normarendszerhez képest. A nemzet mibenlétének megfogalmazására az etnikumra vagy antropológiai állandókra való hivatkozás helyett esetünkben Szegedy-Maszák Mihály értelmezése látszik alkalmasabbnak. Ő a közös nyelvet használók közösségként értelmezi a nemzetet, Wilhelm von Humboldt és Kosztolányi

elgondolását folytatva, miszerint a nyelvek sokféleségéből származik a művelődések (kultúrák) sokfélesége.²

A kortárs poétikai gondolkodás az utóbbi időben hajlik egy úgynevezett világpoeztika³ kialakítására, amelynek során megfeleléseket keres a különböző szövegek, eltérő szellemi vonulatok és egymásra nem hasonlító kultúrák interferáló beszédmódjai között. Ez a planetáris kultúra jelenségként megszámlálhatatlanul sok perspektíva lehetőségét nyitja meg. A vizsgált interferencia azonban nem csupán az egybehangzások, a szólamok egybecsengése miatt érdekes, hanem a beszédmódok divergenciája, a műfaji, tárgyi és stiláris szétszalazódás miatt is. Még akkor is, ha a központ szempontjából periferikusnak tekintett területeken ez a szétszalazódás az ezredfordulón már a kisebbségi (kulturális) nemzethalál vízióját gerjeszti.

Az emberi léptékkal mérve aggastyán korba lépett, nyolcvan évét meghaladó vajdasági (korábban jugoszláviainak, legújabban – s nem gúny nélkül – szerbiainak nevezett) magyar irodalom kényszerből született, s koloniális fejlődésének vonalát „sok szép nagy hiába” (Gulyás József) koszorúzta. Külön sorsnak külön irodalom kell – szögezte le Németh László⁴ az egyik pillanatról a másikra nemzetiségivé, illetve kisebbségivé minősült magyar irodalmakról. Ehhez azonban azt is hozzá kell számolni, hogy irodalomkritika nélkül⁵ nem létezhet. Illetve, ha igen, akkor esetleg vadhajtásként, az irodalmon élösködő munkák, dolgozatok összességéeként. Tovább haladván az önmagába záruló vonal mentén, az is tény, hogy a kritika nem működhet a nemzeti irodalom egészére kivetülő horizont nélkül, abbéli gátoltatottságában, hogy rálátása legyen az irodalmi élet egészére, belássa és igyekezzen megérteni azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek a világ- és a nemzeti irodalom berkeiben megjelennek, működnek; hogy ezekből az általánosságokat és az egyedi jellegzetességeket leszűrve építse, igazítsa, módosítsa kritikai szempontjait, hogy végül megértő bírálója és elbírálója lehessen a műveknek.

Közelmúltunk a történelemnek egy olyan ismétlődő alkonyzónája volt, amelyben az egyébként is szklerotikus irodalmi keringés teljesen összeomlott. A fáradsággal és küzdelmekkel kiépített egyéni és intézmények közötti kapcsolatok szála foszladoztak, a külföldön kitüntetett tudós az ezredfordulón nem utazhatott el még a díja átvételére sem, az ország sanyarú helyzete közepette a magánember, az író és a kritikus is képtelen volt a számára létfontosságú könyveket megvásárolni, folyóiratokra előfizetni, amiből következően bárki kénytelen-kelletlen besétál a belterjesség agyamos karámjába, s előbb-utóbb azon kapja magát, hogy értékítéletei már a karám palánkjáról is visszapattannak, vagy még kimondásuk előtt földre zuhant kristálypohárként zúzódnak szét az összeszorított fogak hullámtörő gátján. Az újraéledni látszó kapcsolatoknak a vízumkényszer adja meg az utolsó döfést.

„Az utóbbi évtizedben a Vajdaságban alig született az egész magyar irodalomban számottevőnek vehető szépirodalmi munka [. . .] A vajdasági irodalom, úgy látszik, az ezredvégre »olvasó irodalomná« alakult át, ami nyilván veszteséglistának tudható be, de egyúttal irodalmi önismeretének, a magyar irodalmat erősítő regionális kötöttségeinek és hagyományos nyitottságának is” – szögezte le Bányai János a *Mit viszünk magunkkal?*⁶ kötetének címadó tanulmányában. Később még szkeptikusabb: „Mintha véget ért volna a története” – írta, természetesen a jugoszláviai magyar irodalomra gondolva.

Aggasztóak Mirnics Károly szociológiai tanulmányainak és Hódi Sándor szociológiai-pszichológiai vizsgálatainak következtetései. Ez utóbbi Gereben Ferenc felmérése⁷ kapcsán, miszerint a történelem nagyjai közül az 562 megkérdezett vajdasági felnőtt magyar nemzetiségű személy közül legtöbben Tito marsallt nevezték meg, egyebek között a következőket szögezte le: „A felmérési adatok tükrében a vajdasági magyarság mintapéldánya lehetne a kilúgozott agyú népeknek. Ilyen mérvű értékszavar kizárólag olyan népek esetében fordul elő, amelyet szinte teljes egészében megfosztottak történelmi múltjától, önbecsülésétől és nemzettudatától. [. . .] Hogyan lehetne a vajdasági magyarság büszke nemzeti nagyjaira, amikor azok nevét hosszú évtizedeken át ki sem volt szabad ejteni, és a félelemtől görcsbe rándult a gyomra, valahányszor magyarsága szóba került? [. . .] A közösséggé szerveződésnek jól ismert gazdasági és politikai akadályai voltak. Nemcsak törvények tiltották, amit főben járó bűn volt megszegni, hanem a magyarsághoz való tartozás az elmúlt nyolcvan esztendő során kizárólag hátrányt jelentett az emberek egyéni boldogulása szempontjából. Előny kizárólag abból származott valaki számára, ha hátat fordított nemzettársainak, még inkább, ha elárulta őket.”⁸ Hódi más helyen azt fejtegette, hogy a vajdasági magyarság az egyéni lelki beágyazódás, a keresztény értékrend és a nemzeti öntudat hiányában nemcsak rossz közérzetével kénytelen megküzdeni, hanem olyan lelki sérülésektől szenved, amelyek pusztító és önpusztító magatartásban tárgyiasulnak. „Az elszakított nemzetrészek gondoljai-bajai többértékűek. Általában a kisebbségi jogok és a nyelvi egyenjogúság hiányát szoktuk szóvá tenni, holott a legsúlyosabb problémáink nem is annyira jogi, mint amennyire szellemi és mentális természetűek. A nemzeti léttel kapcsolatos általános értékszavar a legnagyobb baj, amely lehetlenné teszi az együttes gondolkodást és cselekvést számunkra. Ez az értékszavar részben a kisebbségek jogfosztott helyzetével, politikai és gazdasági kiszolgáltatottságával függ össze, részben egy sajátos világjelenség következménye.

Beszélhetünk mi a demokráciáról, az átalakulásról, amennyit csak akarunk, mindaddig, amíg a kisebbségek politikai, gazdasági, kulturális és nyelvi egyenlősége nemzetközi garanciák helyett üres szólamokon nyugszik, nem várható

a nemzetrészek szellemi újjászületése, anyagi és kulturális felemelkedése. Ennek az egyenlőségnek a kiharcolása azonban jelentős mértékben éppen a magyar szellemiség erősödésének, ha úgy tetszik: a nemzeti értékek felismerésének a függvénye, amely nélkül meg sem fogalmazódhat kisebbségi közösségünk igazi érdeke, fel sem merülhet a helyzet megváltoztatásának tényleges igénye. A huszonkettes csapdája ez is, mint minden, ami egyaránt függvénye az ember személyiségének és társadalmi körülményeinek” – foglalta össze egy tanácskozáson Hódi Sándor.⁹

Badarságnak tűnik a huszadik század vezető irodalomelméleteinek fényében közösség irodalmáról, sőt a közösség szociológiájáról és pszichológiájáról beszélni¹⁰, amikor ezek az elméletek kiemelték a művészetet, s vele együtt az irodalmat is a közösségi cselekvési formák közül, lehámozták róla a külső meghatározóit – a politikai, szociális, nemzeti, földrajzi-regionális összefüggéseit –, elszakították a szerzőtől, és önelvű nyelvi önmozgásként értelmezték, amelynek egyetlen és kizárólagos játéktere az olvasó, és amelyek szerint az irodalom szakadatlan szövegelés, egyedüli fétise a nyelv, célja az önreflexió, és semmi köze a nyelven kívüli világhoz, így személyhez, éthoszhoz, nemzethez, történelemhez, végső soron emberhez, vagy ha igen, akkor az is az olvasó intellektuális játékanak tárgya. Amennyiben ezen elméletek bármelyike is egyeduralkodóvá válna a már említett (feltételezett) világoétikában, szükségtelemné tenné az irodalomtörténet-írást. Nélküle azonban az elmélet is feleslegessé nyilvánítaná önmagát, hiszen elveszítené vizsgálódásának folyamatosságát, tárgyát egyedi, előzmények és következmények nélküli jelenségként vizsgálhatná, nem képezhetne kánont, értékmezőket, és értékmérő eszközei se lennének. Innen az, hogy a harmadik évezred elején is viszonylag békésen megférnek egymás mellett a különböző elvekre esküvő irodalomkutatási iskolák és az eltérő szempontokat érvényesítő irodalomtörténet-írások. Ám létezik-e vajdasági magyar irodalom?

Vitatható, megkérdőjelezhető, igenelhető és tagadható, de mindenképpen tanulmányozható a vajdasági magyar irodalom létezésének ténye, autonóm mivolta, kapcsolata a magyarországi és a magyar nyelvű irodalom egészével, kapcsolódása a volt Jugoszlávia népeinek irodalmával, a környező országok irodalmával és magával az általában (különbözőképpen) értelmezett (világ)irodalommal. Születtek is különböző elméletek, koncepciók és preconcepciók a délvidéki/jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom genesiséről, fejlődési soráról, létéről, önállóságának fokáról, kapcsolatainak rendszeréről; az elméletek tükrében pedig egymásnak szögesen ellentmondó értékítéletek a literatúra minőségéről, érvényességéről, hatásfokáról.

Az elméletekkel szemben azonban tény, hogy a Délvidéken élő magyarok 1918. december 1-jétől, Sándor szerb trónörökös és régens proklamációjától számítva új országba, gyökeresen megváltozott körülmények közé kerültek. Helyzetüket a trianoni békeszerződés 1920. június 4-i aláírása, majd a Jugoszláv alkotmányos királyság (SHS) 1921. június 28-i alkotmánya véglegesítette. Az addigi uralkodó nemzetből megtúrt kisebbségi sorsba szakadt délvidéki magyarság hosszasan kereste, és nehezen (illetve sohasem) találta meg helyét az egyszerre idegenné lett körülmények között. Az idegen adminisztráció megcsontosodása és a rendszer későbbi totalitarizmusba torkolása évtizedekre megbénította az anyaországgal való beszédforgalmat, ezáltal végérvényesen minimalizálta a látszólagos nyelvi és kulturális szabadságot. Számottevő tény, hogy már 1920 nyarán újra megjelent Szabadkán a *Bácsmezei Napló*, amelynek szerkesztőgárdája azonos felismerésre jutott, mint az erdélyi gondolatot megfogalmazó Kós Károly, aki fél évvel később tette közzé a *Kiáltó szó* című röpiratát: a periféria korábban nem vett róla tudomást, hogy a centrumon kívül is létezik irodalom és művészet, és most, egyszerre az új államiság keretei közé kerülve össze kellett fogni az erőket, és megteremteni a peremvidékek magyar irodalmát. A *Napló* tehát nem vajdasági irodalmat akart teremteni, hanem magyar irodalmat a Vajdaságban, és ennek érdekében szerzőinek sorába állította Tamás Istvánt, Kristály Istvánt, Debreczeni Józsefet, a már tapasztaltabb Radó Imrét és Ambrus Balázst, 1920 őszétől pedig a Szegedről Jugoszláviába emigrált Dettre Jánost, aki egy ideig szellemi irányítója a vajdasági irodalomszervezésnek. Kezdetben azonban a szerkesztőség kénytelen volt az egykori pesti lapokban megjelent tárcákból válogatni, és egy ilyen közlést követően fedte fel szerzői kilétét Szenteleky Kornél is.

Az irodalom- és művelődésszervező Szenteleky Kornél (1893–1933) is a hagyománytalanság, a légüres szellemi térség, a kulturális meddőség tapasztalatától – „Lebegek, mint tükrös buborék” – jutott el a délvidéki magyarság tragédiáját önmaga drámájába szublimálva a programszerűen autonóm vajdasági magyar irodalom kialakítására irányuló célíg. Ez az eszmélés a *sáros, poros, boros* Bácskában hozzávetőleg egy évtizedig tartott, s noha természetesen nem dátumhoz kötődően, nem egy csapásra bukkant fel, kezdetét a *Vajdasági Írás* 1928. évi megjelenése harangozta be. A vezér szerepét kényszerűségből vállaló Szentelekynek mindenekelőtt meg kellett szenvednie a megszólalás kiharcolásának küzdelmeit, a szervezés gondjait, a kulturális térség légüres terének áthidalását; eredményei ennek következtében és ennek megfelelően felemásra sikeredtek: a mennyiség érdekében, a Hippolyte Taine-féle miliőelméleten hízalt kényszeroptimizmusának megfelelően, vagy talán az igazi tehetséget mutatók ritkasága következtében tárt kapukkal várta a

tehetség szellőjétől meglegyintett *műkedvelőket*, és a tényleges dilettánsokat se tette igazán helyükre.

Ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen a kisebbségi körülmények között születő irodalomnak éppen a kisebbségben levés rákfenéjével kell megküzdenie. Ki kell harcolnia és meg kell teremtenie, majd óvnia a megszólalás lehetőségét, ami rengeteg alkotó energiát emészt fel, ahelyett, hogy ez az energia az irodalom belső törvényszerűségeiből fakadóan műveket teremtené. Ezzel a kényszerrel szemben dolgozik az igényesség követelménye: az írónak jó irodalmat kell teremtenie, ami a felvállalt couleur locale elmélet értelmében nem idegen a helyi problémáktól, de nem ragad le a helyi érdekűség provincializmusában, és nem áll meg a kisebbségi gondok unalomig történő felhánytorgatásánál. Azt se szabad szem elől tévesztetni, hogy Szentelekyéknek egyéb dolguk is akadt az úgynevezett magas irodalom hajtásai nyesegetésénél: az irodalmárookra szakadt egy jó ideig a kultúrszervezés összes feladata, az alkalmi ünnepektől a műkedvelő színjátszáson keresztül a dalárdákig szinte minden téren.

A Vajdaságban mégis születtek tehetségek, akik a történelem és az élet természetes lüktetése során innen vitték, vagy ide hozták vissza írói poggyászukat, esetleg itt írták jelentős műveiket, ám életük, életművük kívül esik az időben pontosan behatárolható jugoszláviai magyar irodalom kezdetein és autonómiájának programszerű megvalósításán. Ennek, a tájnak és a magyarságnak a hagyományairól tanúskodó *előtörténetnek* számos fontos megállóját sorolhatjuk fel. Bori Imre irodalomtörténet-írása a terület földrajzi meghatározásából, nem pedig az aktuális államformációk mivoltából indul ki. Ennek a szemléletnek alapján igen korai kezdetekről is beszélhet az irodalomtörténet.

A trianoni békeszerződés leszakította a vajdasági magyarságot az őt addig életető szervezetről, a Budapesten összpontosult szellemi élet érveréséről, s miként Jászi Oszkár fogalmazott a Nagybecskereken megjelenő *Fáklyában*, „a magyar uralkodó nemzetből küzdő nemzetiségi lett”. Jászi azonban ebben a tényben a magyar kultúra centralizációjának megszüntetését és annak pozitív hozadékát vélte felfedezni; új magyar kultúrközpontok kialakulását a leszakított területeken, amelyek végül termékenyítő, policentrikus együttműködést alakítanak ki egymás között. „Az anyanyelvű kultúra mindennapjaitól való hirtelen elszakadás, még ha az első időben tétovázással, bizonytalansággal, távlatnélküliséggel járt is, felerősítette az irodalmi önteremtés igényét, különösen azokban a fiatal értelmiségiekben (jogászok, hírlapírók, tanárok), akik még Pest vonzáskörében alakították ki ízlésüket, s közvetlen szemlélői lehettek a modern magyar irodalom születésének” – írja erről az időszakról Utasi Csaba.¹¹

A rezsinváltás hozta gyötrelmek és szellemi útkeresések éveikig, évtizedekig tartottak, még a későbbi szellemi vezér is tanácstalan volt. Szenteleky ugyanis

eleve elutasította a maga *vajdasági írói* mivoltát, szemben a Dettre János (1886–1944) által képviselt, a vajdasági irodalom autonómiáját megalapozó szemlélettel, miszerint „minden elkülönbözés, minden szétválás gazdagságot jelent”, és ennek szellemében bizakodást kínált, hogy „a magyarság szétszakadása gazdaggá fogja tenni a magyar irodalmat” – arra persze nem térvén ki, hogy ennek a gazdagodásnak ténylegesen mi is az ára: az ország elveszejtése, a kisebbségbe szakadás, a társadalmi pozícióvesztés, a zavarodott nemzettudat és végső soron a nemzeti identitásvesztés. Ám Dettre se jutott egyenesen el az öntudatra ébredés ezen fokára. *Haszontalan beszélgetés hasznos dolgokról* című, a *Bácsmezei Napló*ban 1924. március 2-án megjelent cikkében még nyomatékosan kikérte magának a vajdasági jelző bármilyen minősítő értelmezését, azt csupán földrajzi meghatározásként tartotta érvényesnek: „Magyar irodalom van, s a magyar irodalomnak vannak erdélyi és vajdasági munkásai. A magyar irodalom egységét nem tördelte szét a trianoni szerződés. Aki magyarul ír, s maradandót alkot, az a magyar irodalom munkása, akár Budapesten, akár Kolozsváron, akár Suboticán született vagy él. Bessenyeieék bécsi írók voltak? Mikes Kelemen rodostói író volt? [. . .] A hely, ahol az író él, ahol az írásmű megszületik, csak téma, milió, hangulatforrás; inspirálhatja vagy elgáncsolhatja az író munkáját, de nem lehet mérték, kategória, alap az osztályzásra.” A végül a Szentelekynél is megismétlődő pálfordulásra fél esztendő elmúltával került sor Dettre gondolkodásában. November 16-án megjelent, *A kisebbségi magyar irodalom* című cikkében már a következőket írta erről az önszemlélésről: „Az utódállambeli magyar már most is egész más szemmel figyeli az eseményeket, mint idegen országok magyarjai, habár nyelvben és kultúrában édestestvérei maradtak. Más célok hevtik őket, más problémák foglalkoztatják, más-más feladatok előtt állnak, más-más gazdasági elhelyezkedésben vívják az élet csatáit, megváltozott a milió és megváltozott az élet tartalma, az új vizekre új evezők jöttek és új bor az új tömlőbe. Megmaradt és megmarad a nyelvnek s a kultúra tradícióinak a közössége, de a lelki élet materiája, tartalma merőben megváltozott. [. . .] Ha a magyarországi magyar lelki tartalma más tényezőkből tevődött össze, mint a kisebbségi magyaré, akkor a nyelv megegyezése ellenére dogmatikusan is indokolva van a kisebbségi magyar irodalom hivatottsága.”¹² Erről állapította meg a jugoszláviai magyar irodalom kezdeteit vizsgáló Utsi Csaba, hogy: „Dettre János meditációiban irodalmunk tehát mind messzebb sodródik a Pest-centrikusság sokáig kötelező előítéletétől, mindinkább önállósul, a valóságban azonban íróink nem tudják tartani ezt a tempót, s így az *igények és az adottságok* között erős kollízió támad.”¹³

A Szenteleky–Dettre¹⁴-vita 1927-ben zajlott, Szenteleky egy év múlva színváltásáról tett bizonysgot, és vállalta a vajdaságiságot, illetve ennek a

„speciális viszonyok” közt sarjadó irodalomnak a szervezését. Meg kell jegyez-
nem, a legújabb vizsgálódások is szívesen helyezik előtérbe ezt a gazdagodást.
Kibédi Varga Áron írta a következőket a *Magyar–magyar kapcsolatok az
irodalomban* című tanulmányában: „. . . azt a tényt, hogy egy anyanyelven
beszélők különböző országokhoz, sőt éppen ezért bizonyos fokig különböző
kultúrkörökhöz is tartoznak, mi magyarok nem nagyon akarjuk elfogadni,
amikor arról a bizonyos tizenöt millió magyarról esik szó. Pedig ma, nyolcvan
évvél Trianon után, jó lenne, ha ezeket a különbségeket mi sem tekintenénk
többé kizárólag szomorúnak és tragikusnak, hanem a szellemi gazdagodás
egyik jelentős forrásának”.¹⁵

A Dettre-féle meglátásnak adott hangot Szerb Antal irodalomtörténete
1934-ben, amely külön fejezetben tárgyalta az „utódállamok” irodalmát, ami-
kor a korábbi egy-központú magyar irodalom helyett több magyar irodalom
kifejlődéséről tudósított. Ezt megelőzően Pintér Jenő 1928-ban megjelent
Magyar irodalomtörténete a vajdasági magyar irodalom szomorú helyzetéről
tudósított. A Dettre és Radó Imre szerkesztésében megjelent *Vajdasági magyar
írók almanachja* alapján ítélve rámutatott, hogy a szerzők „inkább pályakezdők
vagy olyan költők és elbeszélők voltak, akik hírlapi munkában és a hétköznapi
élet kenyérkereső gondjai között kényszerültek szétforgácsolni tehetségüket”.
Említésre fontosnak mindenki előtt Milkó Izidort tartotta, Ambrus Balázs,
Borsodi Lajos, Radó Imre, Szántó Róbert és Szentelky Kornél írói munkás-
ságát pedig reménykeltőnek ítélte. De érdekes adalékkal szolgál Pintér Jenő
a délvidéki közízlés korabeli megítélését illetően is. Szerinte akkoriban vidé-
künkön erős Ady-kultusz dívott, és az ultramodern irányzatok lelkes író-olvasó
híveiről tesz említést, ám közli, hogy ebben a légkörben is megbukott minden
időszakos irodalmi vállalkozás, így az *irodalmi kezdőkből álló csoport*, vagyis
Csuka Zoltánék futurista folyóirata is.

Herceg János (1909–1995) – miként Bányai János nevezte: a *vajdaságima-
gyaríró* – a *Kalanyában* „egy merőben önerejére támaszkodó és önerejéből
fejlődő irodalom” megeremlését sürgette még 1938 őszén is, tehát már távo-
labbb Trianontól és közelebb a következő háborúhoz. A kisebbségi irodalomnak
a nemzetek közötti híd szerepe¹⁶ ugyan nem elsődleges, csupán járulékos
funkció, Herceg János mégis úgy fogalmazott, hogy a vajdasági magyar író
kettős koporsóba¹⁷ van bezárva. – Egyaránt kellene, hogy olvassák Budapesten
és Belgrádban, de se itt, se ott, sehol sem olvassák! Papp Tibor 1996-ban
írt tanulmányában¹⁸ e híd szerepű, speciális viszonyok között fejlődő iroda-
lomról leszögezte, hogy „a jugoszlavizmus rendszermeghatározó fogalma nem-
csak államközösséget, hanem ideológiai közösséget is magában foglalt”, és
ebből a megállapításból fakad a következő konklúziója, miszerint „a jugoszlá-
viai magyar irodalom-paradigma története, mely a Jugoszláviában élő magya-

rok irodalomrendszerét önálló, az anyairodalommal csak nyelvében és kulturális múltjában egybetartozó entitásként tételezte, az őt konstituáló ideológiai narratíva elkülönöződésével [difference] – önfelszámolódásával – berkesztetett”. Ebben az értelemben beszélt Tomán László is Gerold László 2001-ben megjelent *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* című munkájáról, mint „egy nem létező irodalom lexikoná”-ról.¹⁹

A centrum és periféria kérdésében ma is a sztereotípiák érvényesülnek. Végel László írta egy – vagy tíz évvel ezelőtti – esszéjében, hogy ha Újvidékről Budapestre utazik, akkor mindenki a vajdasági magyarság sorsáról faggatja, de senkit se érdekel, hogy például mi a véleménye a posztmodernről. Ennek kapcsán állapította meg Kibédi Varga Áron, hogy: „A Magyarországon kívül, de a Kárpát-medencén belül élő magyar értelmiségivel és íróval szemben az az elvárás, hogy szomorkodjék, hogy panaszkodjék, másról mint a kisebbségi élet nyomoráról ne beszéljen, és főleg pozitívumot ne mondjon, az már kimondottan botrány lenne.”²⁰ Érdemes tovább is idézni a szerzőt: „A magyarországi elvárásokat ezenkívül a központ–periféria szociológiailag rendkívül érdekes problémája is jellemzi, egyrészt kulturális, másrészt társadalmi szinten. A központ dönt, a periféria pedig úgy érzi, hogy ezekbe a döntésekbe nem szólhat bele. Kulturális vonalon a magyar helyzet ebből a szempontból hasonlít a francia helyzetre. A francia kulturális élet Párizs-, a magyar Budapest-központú. Mindkét fővárosban úgy gondolják a kulturális vezetők, értelmiségiek és kritikusok, hogy az ő ízlésük mérvadó. Általában ők tudják a legjobban, hogy ki jelentős író, függetlenül attól, hogy az író milyen illetékességű, és hogy a magyarországi, a vajdasági, a szlovákiai vagy az erdélyi valóságot ábrázolja-e. Ami nem felel meg a párizsi, illetve a budapesti mércének és elképzeléseknek, az provinciális, másodrangú. A provincia beletörődik ebbe a helyzetbe, hatásos tiltakozásra nincs lehetősége . . . – Ez a központ–periféria probléma politikai-társadalmi vonalon is jelentkezik. Budapesten kialakultak bizonyos elvárások, és a határon kívülieknek meg kell felelni ezeknek az elvárásoknak. Budapesten tudják igazán, hogy ki a jó, rendes, hazafias magyar, ott tudják tehát azt is a legjobban, hogy mi kell a kisebbségben élő magyarnak. Itt nem a francia, hanem egy másik párhuzam merül fel: azokra a nyugati vezetőkre és vállalatokra gondolok, amelyek 1989 óta a közép-kelet-európai országoknak vállveregetve és atyáskodva magyarázták, hogy mi a demokrácia és mi a kapitalizmus.”²¹

Bori Imre (1929) az 1960-as évek végétől megjelenő irodalomtörténeti összefoglalóiban, kézikönyveiben a jugoszláviai magyar irodalom terminusának alkalmazásával egyértelműen ennek az irodalomnak az önelvűségét és öntörvényűségét jelölte ki, ugyanakkor ennek az irodalomnak a kezdeteit jóval a névadó államformáció létrejötté előttre helyezte.

A vajdasági magyar irodalom autonómiáját időközben többen vitatták. Hornyk Miklós (1944) az 1968-as esztendő forrongó őszen már az egyetemes magyar irodalomhoz való tartozását nyomatékosította: „Számomra nem kérdéses irodalmunk hovatartozása. Semmiféle kettős, hármás vagy négyes kötöttséggel nem lehet elbűvészkedni azt a tényt, hogy a jugoszláviai magyarság a magyar nép (szerves vagy szervetlen) része, s hogy kultúrája az egyetemes magyar kultúra (szerves vagy szervetlen) része. A magyar író a zulukafferok között is magyar író marad, nem azért, mert történelmi vagy »faji« nosztalgiai nyugtalanítják, hanem mert anyanyelve fogva tartja.”

Az egyetemes magyar irodalom végeredményben nem értékelő, hanem mellérendelő, leíró fogalom: a nemzeti és a nemzetiségi irodalmak összességét jelzi; a magyar irodalom története egyszerre a magyar regionális irodalmak története is.

Hornyk megállapítását húsz év múlva Sziveri János (1954–1990) nyomatékosította, miszerint a jugoszláviai magyar irodalom önállóságáról szó sincs, az itteni irodalom a magyar irodalom szerves része. Ugyanezt a meglátást támogatta Vajda Gábor (1945) irodalomtörténete is a kilencvenes évek elején. Vajda Gábor nevét azért emeljük ki az irodalomtörténészek rangos névsorából, mert nemcsak résztanulmányokra és monográfiákra, hanem áttekintő összegezésre is vállalkozott. *A magyar irodalom a Délvidéken Trianontól napjainkig* (é. n., 1995?) című munkájának adatai, kritikus meglátásai Bori Imre irodalomtörténetével egyetemben ennek a vázlatnak a megírásában segítségünkre voltak.

Csányi Erzsébet (1956) szerint ezzel szemben a vajdasági magyar irodalomnak öt fontos kontextusa van: „kialakítja saját dinamikájú fejlődését; alapvető fontosságú a magyar irodalommal való kontextusa; identitását befolyásolják a jugoszláv irodalmi összefüggések; létrejön a nemzetiségi irodalmak közötti közösség és van világirodalmi kontextusa”.²²

Ezzel megint csak ellentétben Márkus Béla (1945), aki *A betokosodott kudarc* cím alatt gyűjtötte kötetbe a kisebbségben született magyar irodalmakról szóló írásait, 1975-ben még azt jelezte, hogy „a jugoszláviai magyar irodalom önállósága inkább vágy, ábránd még, semmint valóság”. *A Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen*²³ című gyűjteményben, tehát negyed század múltával is ugyanilyen kritikusi szigorral írta a Híd *Versek éve, 1995* gyűjteményéről, hogy „a kisebbségi magyar irodalmak kezdeteire emlékeztet: szóhoz juttatni, megbecsülni a dilettánsokat is”.

Béládi Miklós (1928) ennél is kegyetlenebbül fogalmazott egy viszonylag nem is olyan régi (1982) irodalomtörténetben. Nem kevesebbet állít, mint hogy „a kisebbségi irodalom [. . .] nem teljes értékű irodalom: a szellemi központtól, az anyairodalomtól elszakadt részirodalom vagy másodrendű iro-

dalom csupán, amely a kényszerűségből csinált erényt, ha képes volt rá, ha alkalma nyíltott efféle erőfeszítésre”. Igaz, ezt a megállapítást 1945 előttre vonatkoztatja, és az állítását is árnyalja: „A kisebbségi irodalom az anyairodalom tartozéka, függeléke; az egységes anyanyelvi irodalom mellékterméke és visszfénye; jelentékeny hányadában vidéki képződmény és szociológiai, társadalomlélektani dokumentum.” Végül mégis elismeri az önállósulási folyamatok szükségszerűségét: „Változást az idő múlása és a történelmi fordulat hozott: 1945-tel megnyílt a lehetőség arra, megteremtődtek hozzá a feltételek, hogy ezek az irodalmak kisebbségi, másodrendű helyzetükből kiemelkedjenek, és nemzetiségi önállóságra, kulturális autonómiára tegyenek szert.”

Tény tehát, hogy irodalmi múltunkat az újbóli értékelés és minősítés szándékával kell vizsgálnunk. Az irodalom története természetesen nem azonos sem a művek, sem az alkotók történetével. A művek élhetnek, hathatnak, a megalkotók élete határos. Ám, amennyiben történetről beszélünk, s arról, ami a történelem során az irodalommal történt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül éppen a műveket és az életműveket, amelyekből a történet összeáll.

Végül hadd idézzem a kisebbségi irodalom viszonyrendszerének egy meg lehetőszen új keletű megfogalmazását Pomogáts Béla 1997 őszén megjelent értelmezéséből: „A kisebbségi sorsba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott kultúrája (irodalma) az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységében maradt az »anyaországi«, illetve »egyetemes« magyar irodalom általános áramlataival.”

A vajdasági magyar irodalomnak írói mindig is voltak, olvasói soha – szögezte le e témának egyetemi előadójaként Juhász Erzsébet (1947–1998), aki regényben örökítette meg *irodalmi nagyapánk*, Szenteleky Kornél alakját.

A kritikával, saját kritikai apparátussal nem rendelkező irodalom könnyen elveszíti irányát, értékrendszere összegubancolódik, és a dilettáns vagy az epigon művek melegágyává válhat. Valami hasonlót eredményező folyamat játszódott le az új országba szakadt, a magyar kultúra köldökzsinórjáról leválasztott vajdasági irodalom kezdete során, amikor a bíráló és értékelő kritika hiányát az udvarló vagy udvarias ismertetés, a csak jó véleményt hangoztató méltatás igyekezett pótolni. A költő, regény- és tanulmányíró Szenteleky (Sztankovics) Kornél, miután vállalta a kisebbségi koncepciót, a *Vajdasági Írás*, majd a *Kalanga* szerkesztőjeként, és emellett kiterjedt levelezése útján töltötte be a minőség irányában kényszerűen engedékeny szerepét. Az irodalmi értékre a *Kalangyában* helyére kerülő Szirmai Károly (1890–1972) esztétizmusa irányította a figyelmet. Tehát, valahol a negyvenes évek táján, alig valamivel korábban, mint ahogy azt Béládi Miklós feltételezte. Azóta

azonban eltelt hat évtized, írók, kritikusok, szerkesztők nemzedékei váltották egymást a vajdasági irodalom fórumaiban, annyi művet hozva létre, hogy Csáky S. Piroska fáradhatatlan bibliográfusi munkái híján sok vajdasági szerző munkájáról, könyvéről ma már nem is tudnánk. Persze nemcsak azért, mert az ember feje nem káptalan, hanem mert a művek szaporodásával, az irodalomalkotás intenzívvé válásával e tevékenység egyszerűen dokumentálhatatlanná vált – még az irodalomtörténet-írás se említhet meg minden kiadványt. Az újabban születő könyvek hallgatólagos palimpszeszt-jellegükkel a háttérbe szorítják az előzőeket, esetleg megtagadják, elutasítják őket, de minden esetben kiszorítják őket az olvasói érdeklődés köréből, a könyvkereskedések kirakatából és a könyvtárak polcain is hátrább kerülnek, a kevésbé keresett kötetek közé. Fogadjuk el, hogy ez így természetes, talán így működik minden irodalomban. Ám nem ez a lényegi kérdés a centrum–periféria viszonylatában, hiszen az anyaország nem is egy esatornán anyagilag támogatja a kisebbségben élő magyarok könyvkiadását, inkább a hatásukat kellene felmérni ezeknek a könyveknek a hamarosan vízumköteles anyairodalmon belül. Itt az első nagy bökkenő: a támogatott kiadványok is leginkább csak köteles példányként jutnak el Magyarországra, de mindegyikkel még a könyvvásárokon se találkozhat a magyarországi olvasó, hiszen még a támogatott könyvek közül is kevés jut el egy-egy kiállításra és vásárra. Itt kezdődik a gubanc, és itt emelkedik a fal: amennyiben valaki valamiért, vagy valamire pénzt ad, eufemikusabban fogalmazva: támogat valamit, akkor miért nem kíváncsi rá, hogy mit is pártfogolt? Esetünkben: dilettáns költők vasárnapi szenvelgéseinek megjelentetését tette lehetővé, vagy valóban, kiemelkedő minőséget felmutató, támogatásra méltó szerzői törekvést patronált? Ennek eldöntésére csupán egyetlen lehetőség áll rendelkezésre: mérettesen meg minden mű az össz-mezőnyben! Kerüljön be bár minden támogatott kötet az anyaországi vérkeringésbe, bírálja el a kritika, tegye helyére az irodalomtörténet-írás. Derüljön ki, hogy melyik esetben van szó pusztá papírpocsékolásról, és melyikben ráfigyelésre méltó alkotói koncepció megvalósulásáról. Többet jelentene az ilyen megkülönböztető odafigyelés a vaktában adott támogatásnál, s bizonyára hatása is kimutathatóbb lenne: egy könyv ugyanis nem attól kel életre, hogy megjelenését jegyzi a statisztika, hanem attól, hogy olvassák. Határon innen és határon onnan. Hiszen nem is kerül különösebb erőfeszítésbe: magyarul írták.

Persze nem feledhetjük Arany János figyelmeztető verssorát: „Ocsmány ökölharc az irodalom!” (*Írjak? ne írjak?*, 1856), s ha így van, akkor az írónak, ha távol áll a szorítótól, még hasmánt se sikerül felkúsznia a Parnasszusra, amit egyelőre csak jelöljünk meg a magyarországi megjelentetés lehetőségeként. Vagy abban, hogy figyeljenek munkájára. Véletlenszerűen vettem le három könyvet a polcról. A *Szép versek 2000* által felsorakoztatott, ötvennél

több költő közül csupán egy, Tolnai Ottó a vajdasági. A tizenkilenc mai magyar író kisprózájából válogató *Körkép 2000* már jóval kegyesebb a (volt) vajdaságokkal szemben, hárman is szerepelnek a névsorban: Gion Nándor, Majoros Sándor és Radics Viktória, ám mindhárman még a kilencvenes években áttelepültek Magyarországra, így kötődéseikben ugyan délvidékiek, de az anyországi intézményrendszer érverésében élnek. A tizenhat mai magyar író kisprózáját felvonultató *Körkép 2002*-ben már csak egyetlen itteni szerző szerepel, Kontra Ferenc, aki ténylegesen a Vajdaságban él, és akinek tucatnyi kötete közül kettő jelenhetett meg Magyarországon. Tolnai Ottóval, Végel Lászlóval egyetemben tehát a kivételezettek közé számít. S íme, olvassuk, mi a véleménye egy ilyen kivételezettnek az irodalom „érverésének” működéséről: „az irodalomban egyetlen műnek sincs tényleges minősége, csakis az elismertsége adja a pillanatnyi helyi értékét; minden pofára és hovatarozásra megy; ne reménykedjen senki posztumusz igazságszolgáltatásban; amin egyszer átlépett az idő, az a kukában marad; a tehetség, az semmi, csak riszálás megy az irodalmi foci pályán” (*Gimnazisták*, 2002). Erre rímel egyik fiatal, névtelennek maradni kívánó szerzőnő lírai véleménye, meglátása a vajdasági írók műveinek vízummentes fluktuálásáról: „ha nincs, aki bevisz a hátán, akkor reménytelen. Ha nem vagyok egy kör tagja, akkor szintén reménytelen. Azontúl senkit sem érdekel, hogy mit is írok”.

Vállalván, hogy az eddig leírtak csak egy a lehető megközelítések közül, itt talán álljunk meg, várjunk türelmesen, és jegyezzük meg, nem jut mindenkinek vízum.(?)

JEGYZETEK

- ¹ A délvidéki magyar kultúra és irodalom említésével jeleztem állásfoglalásom: ez a sajátos entitású kultúra és irodalom létezik, természetesen a maga elhatárolódásaival és kapcsolódásaival egyetemben. A kérdés történeti-poétikai vonatkozásaira a későbbiekben térek ki.
- ² „A nemzet az irodalmár szemszögéből nézve szövegközöttiség, sokféle nyelvi megnyilatkozás összehatása. A sokrétegű nyelv a nemzetnek megteremtője, az irodalom pedig a nemzet önrételmezése. A nyelv ismerettár, amennyiben közös emlékezet és közlés (kommunikáció), amely képzeletbeli közösséget teremt.” Szegegy-Maszák Mihály: *Nemzeti irodalom az egységesülő világban. Élet és Irodalom*, 2002. augusztus 23.
- ³ Vö. Faragó Kornélia: *Térrányok, távolságok*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001, 44. o.
- ⁴ „Németh László egész életművét a nemzet minőségülvé felemelésének, felegyenesedésének szolgálatába vonta. A magyar szétszóródással a példanemzet ideálját állította szembe. Azt vallotta, hogy az elszakított magyarságnak is akkor adjuk a legnagyobb erőt és kedvet önmaga megőrzéséhez, ha a minőség révén visszaszerezük az élet bizodalját, ha olyan minőségű nemzeté emeljük a magyarságot, amelyikhez érdemes tartozni. Az eszményi minőség megvalósításának nehézségeivel regények és drámák

sorában vetett számot. Kritikai igényű társadalomrajzot társított a lélektani elemzéssel, a magyar élet enciklopédikus gazdagságú rajza fölé egyetemes emberi távlatot és mértéket állított.” Görömbei András: *Irodalom és nemzeti önismeret. Hitel*, 2002. augusztus

- ⁵ Herceg János 1951. június 22-én a *Magyar Szóban* megjelent cikkében (*Irodalmi helyzetünkről*) úgy válaszolt arra az egyre nagyobb teret nyerő propagandára, hogy a Vajdaságban szabadságban alkotó írónak köszönhetően ez az irodalom kilombosodott, és kiállja a versenyt a többi magyar nyelvterület irodalmával, hogy „mivel ma sokkal több magyar lap közöl irodalmat, a kézírathányt elosztják a dilettánsok. Soha annyi dilettáns nem jutott szóhoz a vajdasági irodalom mozgalmában, mint napjainkban. [...] a vajdasági magyar irodalmi mozgalom nemcsak hogy nem fejlődik, hanem egyre mélyebbre süllyed a dilettantizmus mocsarában”. Egy hónappal később, a *Híd* 1951. júliusi számában (*Cél és vallomás*) egyértelmű kishitűséggel kérdezte: „Mi az, hogy vajdasági irodalom? Van ilyen? Vagy csak azért van, hogy a neve legyen?”
- ⁶ Bányai János: *Mit viszünk magunkkal?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000
- ⁷ Gereben Ferenc: *A vajdasági magyarok nemzeti és kulturális identitása*. Elhangzott az MTA Kisebbségkutató Intézetének 2001. május 30–31-én megrendezett *Kisebbségi magyarság: nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városi környezetben és falun* témájú konferenciáján.
- ⁸ Hódi Sándor: *Zavarodott nemzettudat. Aracs*, 2001. 1.
- ⁹ Elhangzott a *Nemzeti kultúránk és irodalmunk kisebbségi körülmények között* elnevezésű, Szabadkán megtartott tanácskozáson, 2001. március 3-án
- ¹⁰ Noha eddig bizonyosak voltunk, hogy minden esztétikai ítéletalkotás rászorul a közösségi legitimitációra és a recepció–kanonizáció–cenzúra hármasságában ez a közösségi olvasat érvényesül.
- ¹¹ Utasi Csaba: Boschan Sándor. In: *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994, 75. o.
- ¹² A *Bács megyei Napló*-ban megjelent cikkeket idézi Utasi Csaba Dettre János című tanulmányában. *Vér és sebek*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1994
- ¹³ Uo., 73. o.
- ¹⁴ Dettrenek korábban, 1922 decemberében Haraszi Sándorral volt vitája a „még csak vágyakban szunnyadó vajdasági irodalom” tárgyában. A jugoszláviai magyarság helyzetét szem elől tévesztő és csak irodalmi szférában gondolkodó Haraszi *Irodalom-politika* című, 1920. december 10-én megjelent cikkében ki akarta utasítani az irodalomból a tehetetlen dilettánsokat, a szélesebb horizontokban gondolkodó Dettre viszont december 13-i válaszában óvatosságra intett, rámutatott, hogy nem lehet ugyanazon mércével mérni a bimbójában érlelődő irodalomban és azokban az irodalmakban, amelyek mögött több évszázados autochton lombosodás teremt viszonyítási hátteret.
- ¹⁵ Kibédi Varga Áron: *Magyar–magyar kapcsolatok és az irodalom*. Mikes International 2001–2002. II. évfolyam, 2. szám, 8. o.
- ¹⁶ Ez a „híd szerep” vagy közvetítő szerep a centrum–periféria szociológiai kapcsolat politikai vetületében 1989 után a Nyugaton élő magyar írókra, értelmiségiekre vetült rá. A Kádár-korszakban a budapesti elvárás értelmében a nyugati írónak *honvágya*

kellett hogy legyen a megfelelés érdekében; a rendszerváltástól neki kellett országával megismertetni a magyar kultúrát, és fordítva, Magyarországgal országának kultúráját.

- 17 Herceg „kettős koporsó” szófordulata minden bizonnyal a magyarországi íróknak a szovjet pártállam-politika két évtizede utáni nyitási kísérletének, a „kettős kötődés” körüli vitának a parafrázisa. „1968 nyarán [...] a Magyar Írók Szövetsége megrendezte az egykor sokat emlegetett »kettős kötődés« vitát, ez a kifejezés arra utalt, hogy a kisebbségi magyar irodalmak mibenlétét egyrészt társadalmi kötelek: az írók állampolgársága és közéleti elkötelezettsége, másrészt kulturális kötelek: az irodalom nyelve, nemzeti hagyománya határozza meg. A »kettős kötődés« elmélete valójában kompromisszumos javaslat volt, a magyarországi szellemi élet ennek a kompromisszumnak a keretében próbált szorosabb köteleket kialakítani a határokon túli magyar irodalmakkal, próbálta létrehozni a magyar–magyar kulturális dialógus keretét. Más kérdés, hogy ez a javaslat szinte mindenütt elutasításra talált, egyedül a belgrádi (pontosabban újvidéki) művelődéspolitikai fogadta el.” Pomogáts Béla: *Magyar–magyar párbeszéd. Pánsíp*, 1999. 24.

A Magyar Írószövetség közgyűlése 1989 novemberében döntött úgy, hogy tagságába fogadja a kisebbségi magyar közösségekben vagy a nyugati diaszpórában élő magyar írókat, akik 1995-től a szervezet vezető testületeiben is szerephez jutottak, ezzel mintegy intézményesítve a magyar–magyar dialógust.

- 18 Papp Tibor: *Vázlat az irodalmi jugoszlavizmus körüli polémiák értelmezéséhez. Kilátó*, 2002. február 16.

19 Tomán László: *Egy nem létező irodalom lexikona. Aracs*, 2001. 1.

20 Kibédi Varga Áron: i. m., 8. o.

21 Uo., 9. o.

22 Egészen pontosan: „A nemzetiségi irodalom helyzete sajtóságos, s az eddigi elméleti kutatás e különleges formáció identitását öt irodalomtörténeti kontextusban látja kiépülni. Ezek:

1. az önálló, saját fejlődési dinamika kontextusa
2. az anyaország irodalmi kontextusa
3. az aktuális államalakulat kontextusa
4. a nemzetiségi irodalmak közötti kontextus
5. az általános irodalomközi kontextus

Régióknak egyik sajátos irodalomközi közössége a délszláv–magyar egymásra hatások és tipológiai összefüggések láthatatlan és laza szövevénye. Ezek az egymást átható kultúrák a tradíció, a konvenció és az innováció szempontjából elsősorban a Vajdaságban alakítanak ki sajátos irodalmi kontextusokat, de kisugárzó hatásuknál fogva egy tágabb térséget is kompakttá tesznek.”

- 23 Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2000